

Nigar MƏMMƏDOVA*

ŞİVƏ SÖZLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Onomologiyamızda toponimlərin morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gəlməsinə, o cümlədən şivə sözlərinə şəkilçilərin artırılması yolu ilə düzələn toponimlərin qrammatik xüsusiyyətləri barədə xüsusi tədqiqat işlərinə rast gəlmirik. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində mövcud olan bir sıra şəkilçilər şivə sözlərinə artırılaraq tarixən toponim yaradıcılığında aktiv iştirak etmişdir. Müəyyən bir şivə sözünün toponimə çevilməsi olduqca qədim bir əlamətdir. Şivə sözlərinin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə formalaşmasının heç cürə inkar etmək mümkün deyildir. Çünki Qərbi Azərbaycan bölgəsində elə faktlara rast gəlirik ki, orada mütləq toponim şivə sözü + morfoloji göstərici modeli əsasında yaranmışdır. Toponimlərin quruluş tərkibi tarixən qrammatik vasitələrin artırılması yolu ilə bir qədər genişlənmiş, leksik-semantik ehtiyatlarını dəyişməli olmuşdur. Dildə sadə laminativ sözlərə düzəltmə şəkilçilərin artırılması ilə müxtəlif relyefli coğrafi məkan anamlı yer-yurd adları əmələ gəlmişdir ki, məqalədə həmin coğrafi adların qrammatik semantikasından bəhs olunur.

Açar sözlər: *toponim yaradıcılığı, toponimin əsası, şəkilçilərin mənadaşıdırici funksiyaları, sözdüzəldici şəkilçilər topoformat göstəricisi kimi.*

Morfoloji yolla düzələn toponimlərin inkişafı və təkamülü ilə bağlı tədqiqatçı R.Əliyeva doğru olaraq yazır ki, “Toponim yaradıcılığında təbiət və cəmiyyət qanunları kimi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Lakin toponimika dilçiliklə bağlı olduğundan dilin qanunauyğunluqları burada da özünü göstərir. Belə ki, dildə sadə sözlərdən mürəkkəb sözlər düzəlir, sonra mürəkkəb sözün komponentlərindən biri öz mənasını itirərək şəkilçiləşir, daha sonra şəkilçi də öz mənasını itirir və həmin söz sadə sözə çevrilir” (1, s,86).

Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, coğrafi ad yaradıcılığında aktiv işçirak edən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi bir şivə sözüne artırılaraq təkrarlanan üç oykonim əmələ gətirmişdir. Belə ki, İrəvan quberniyasının Novobayazit qəzasında, İrəvan xanlığının Sürməli mahalında, İrəvan quberniyasının Eçmiaccin qəzasında təkarlanan Çamurlu oykonimləri şivə sözü “Çamur” və “-lu” şəkilçisi vasitəsilə formalaşmışdır. Orta əsrlərdə Türkiyədə Çamurlu adlı mahal olmuşdur (2, s,417).

* ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, Email:

Qədim türk sözü olan “çamur” dialektoloji lüğətlərdə “çamır” fonetik tərkibində qeydə alınmış və iki omonim anlam göstərilmişdir. Beləki, bu söz Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Dərələyəz, Kalinino, Vədi, Zəngibasar şivələrində, eyni zamanda İraq-Türkman ləhcəsində “palçıq”, Dərələyəz şivəsində isə “bataqlıq” mənasını bildirir (3, s,95).

B.Xəlilov “224 qədim türk sözü lüğəti”ndə “çamur” sözünün “gil, palçıq, zığ, lil, çirk, kir, zibil” kimi yeddi mənə bildirdiyini göstərmiş və V.V.Radlova istinadən həmin sözün Osmanlı dilində də göstərilən mənalarda tarixən işləndiyini qısa məqalədə əks etdirmişdir (4, s,20).

“Çamır” sözünün tarixi-lingvistik istiqamətdə düzgün etimolojişdirən B.Əhmədov olmuşdur və onun fikrincə, “çamır” su anlamını əks etdirən qədim “ça” kökü ilə bağlıdır. Suyu çox olan palçığa, bulanıq suya deyirlər. Çiləmək, çağış (yağışın qədim forması), alin (“yelin”in qədim forması) tipli sözlərdəki çi, ça, çe hissələri ilə “çamır”dakı ça hissəsi eyni sözün müxtəlif formlarıdır. Ağdaş rayonunda çamır sözü çamra (bulanıq) kimi işlədilir. Dilimizdə çamxırmaq, çəmkirmək, çım xırmaq (birinin üstünə qışqırmaq, üz-göz bozartmaq) kəlmələri də mövcuddur. Bunlardan tərkibində olan çam, çəm, çım hissələri ilə “çamır”dakı çam eyni şeydir, hamısı “natəmizlik, bulanıq, tutqunluq” mənaları ilə bağlıdır və kökü “su” anlamına gəlib çıxır (12, s,65).

Dilimizin ümumi bilik sistemində -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin söz yaradıcılığı funksiyası daşınması ilə bağlı olaraq S.Cəfərov həmin şəkilçinin 6 mənə qrupunu göstərmiş (5, s,175), onomastik sistemdə isə A.Qurbanov bu morfoloji göstəricinin 3 mənə növünü qeyd etmişdir. Toponim yaradıcılığında “-lı⁴” şəkilçisinin isimdən sifət düzəltməsi, yəni substantivləşməsi xüsusi ada çevrilməsi haqqında A.Qurbanovun mülahizələri xüsusi maraq doğurur. Toponim yaradıcılığında haqqında danışdığımız şəkilçi “sifət + isim” modelini əmələ gətirir. Məs.: adna + lı > Adnalı (Şamaxı, Cəlilabad), alma + lı > (Daşkəsən, Qax), alça + lı > Alçalı (Kəlbəcər, Salyan), armud + lu > Armudlu (Kəlbəcər, Qubadlı, Qax), aşıq + lı > Aşıqlı (Jdanov, Xanlar), noxud + lu > Noxudlu (Salyan), çəmən + li > Çəmənli (Jdanov), baqqal + lı > Baqqallı (Tovuz), bağban + lı > Bağbanlı (Quba), bar + lı > Barlı (Quba), ərək + li > Ərikli (Laçın) və s. Dilimizin morfoloji sistemində həmin sözlər misalların birinci tərəfində verdikimiz sifətin əlamət və xüsusiyyətlərinə uyğun gəldiyinə görə sifət kimi təhlil olunur. Həmin sözlərin olduğu kimi substantivləşərək xüsusi ada çevrilməsi məsələsi dilçilikdə mübahisəlidir. Belə güman etmək olar ki, xüsusi ad yaradılması prosesində həmin söz və şəkilçilər yenidən birləşərək onomastik vahid əmələ gətirmişdir. Məsələnin bu cür izahı, əvvəla, ağlabatandır, ikincisi bu yolla mübahisəyə qoşula bilər (6, s.456-457).

Azərbaycan ədəbi türkcəsinə məxsus ümumi sözlərə “-it, -it, -ut, -üt” şəkilçilərinin artırılması ilə Qərbi Azərbaycanda xeyli sayda düzəltmə toponimlər formalaşmışdır. Lakin bu fikri şivə sözlərinə aid etmək bu qədər düzgün olmamışdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, bu bölgənin toponimik layında 4 variantlı “-it” şəkilçisi ilə şivə sözünə artırılaraq bir coğrafi ad düzəldilmişdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin lüğətində Güzüt adlı yaşayış məntəqəsinin tarixən, yəni 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində mövcud olması göstərilmiş və ehtimal şəklində belə mülahizə olunmuşdur ki, toponimin son hissəsindəki “güz” sözü “payız otlağı” mənasını bildirir. Bu izahdan da anlaşılır ki, Güzüt toponimində “-üt” şəkilçisi çağdaş dövrdəki “-lak, -lək” şəkilçisinin sinonimvariantı kimi çıxış etmişdir (2, s.223). “Güz” sözünün leksik-semantik xüsusiyyətləri barədə tədqiqat işinin müvafiq paraqrafında ətraflı bəhs edildiyindən burada danışmağı lazım bilmirik. V.İsaqna 4 variantlı “-ıt” şəkilçisinin ərəb mənşəli hesab etsə də, tədqiqatçı R.Əliyeva həmin şəkilçinin türk dillərinə məxsus olduğunu ətraflı şəkildə izah etmiş və onu məkan məzmunlu coğrafi adlar yaratdığını göstərmişdir (1, s.89).

Qərbi Azərbaycanın toponimik qatında şivə sözlərinə artırılaraq coğrafi adlar düzəldən, yəni oykonimlər formalaşdıran ən məhsuldar şəkilçi “-çı, -çi, -cu, -cü”dür. Şivə sözlərinə “-çı” şəkilçisinin artırılması ilə “çölməkçi”, sabançı, çanaqçı, çarıqçı, dibəkçi” və s. kimi toponimlər formalaşmışdır. Çölməkçi adlı yaşayış məntəqəsi 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində mövcud olmuşdur. Orta əsrlərdə Anadolu yarımadasında yaşamış Daniş Mantlu – türkmən tayfasının Kolagirən qolunun bir tirəsi Çölməkçi adlanırdı (2, s.426). Digər bir Çölməkçi adlı kənd XIX əsrin əvvəllərinə kimi İrəvan xanlığının Talin mahalında olmuşdur. Çölmək sözü dulusçuluqla bağlı yaranmış termin səciyyəli leksik vahiddir və bu söz “çömlək” şəklində Qərbi Azərbaycanın Vədi və Zəngibasar şivələrində “xörək bişirilən saxsı qab”, “kiçik küp”, Zəngibasar şivəsində isə “piti” mənasını bildirir (3, s.109-110). Çömləkçi toponiminin ümumi məzmununda peşə, sənət anlamı vardır. Görünür tarixən bu yerlərdə məskunlaşan türkmənşəli tayfalar gildən saxsı qablar, küplər hazırladıqlarına görə yaşayış məntəqəsinə də belə ad vermişlər.

Çağdaş dialektoloji lüğətlərdə “kotan” mənasını bildirən “saban” sözü qeydə alınmamışdır. Bu söz hazırda Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, Türkiyə türkcəsinin Qars şivəsində işlənməkdədir. “-çı” şəkilçisi artırılaraq Saban sözündən tarixən sabançı oykonimi düzəldilmişdir. İrəvan əyalətinin Talin rayonunda eyni adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuş, 1919-cu ildə Erməni vandalları tərəfindən kəndin əhalisi qovulmuş, Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmiş və 1878-ci ildə kənd ermənicə Hatsaşem adlandırılmışdır. Sabançı toponimində peşə və sənətkarlıqla bağlı olaraq yaranmışdır və bu Kotanlı tayfasının bir qolu hesab olunur (2, s.360).

Dibək şivə sözü ilə bağlı formalaşmış Dibəkli və Dibəkçi oykonimləri türkdilli xalqların toponimik sistemində mühüm yerlərdən birini tutur. Zəngin tarixi mənbələr əsasında Dibəkli oykoniminin yayılma areallarına leksik-semantik ehtiyatlarına, dialektlərdə işlənmə şəkillərinə diqqət yetirən B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar: “İrəvan quberniyasının Eçmivdzin qəzasında kənd adı olmuşdur. XVIII əvvəllərinə aid ermənicə mənbələrdə Tipaklu kimidir” (7, s.213). Kənd ermənicə Sant adlandırılmışdır. 1964-cü ildən məlumdur (8, s.87). Nadir

şahın Eçmivdzin kilsəsinə bağısladığı azərbaycanlı kəndlərindəndir (9, s.178). Azərbaycan dilinin dialektlərində dibək “yumşaq daş” sözündəndir, “bidək daşı olan yer” mənasındadır. Cənubi Azərbaycanda Dibəkli (10, s.65) Culfa rayonunda Dibəkli dağı, Kəlbəcər rayonunda Dibəkdağ oronimləri ilə mənaca eynidir. Korçalları tayfasının Zəngəzurda bir qışlağı da Dibəkli adlanırdı (11, s.158). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında da Dibəkli adlı yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

“Dibək” şivə leksik vahidi kimi xalq şairi Məmməd Arazın bir şeir örnəyində də işlənmişdir:

“Dibək oldun öz duzunla, öz daşınla,
Öğey oldun doğma, əkiz qardaşınla”

– misrasında dibək sözü vasitəsilə “daş” anlayışı konseptuallaşdırılmışdır. Dibək sözü Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Basarkeçər, Vedi, Zəngibasar şivələrində həm “düz, yosma, çaltık və s. döymə üçün iki oyulmuş daş və ya kötük; hə də həvəngdəstə mənalarını bildirir. Bu söz Ordubad, Şahbuz, Cəbrayıl, Füzuli, Göycay, Kürdəmir, Zaqatala dialekt və şivələrində həmin mənanı bildirir” (3, s.128).

Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlar sistemində əsasını “çatal” şivə sözü təşkil edən düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu Çatallar (düzəltmə), Çatalçınqıl (mürəkkəb) oykonimləri mövcud olmuşdur. 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Karpi nahiyəsində Çatallar (2, s.419) və həmin regionun Krasnosela rayonunda Çatalçınqıl qışlaq adı lüğətlərdə əks olunmuşdur (2, s.418). Çağdaş türk dillərində çatal “iki dağın birləşdiyi yer” mənasını bildirir. Əslində çatal sözündə ikilik anlayışı vardır və bu da kəmiyyət kateqoriyasının göstəricilərindəndir. “-lar” şəkilçisi artırılaraq toponimik vahidlər cəmlilik anlayışını bir qədər də artırır. Görünür Çatallar kəndi tarixən iki dağın birləşdiyi yerdə salındığına görə belə ad almışdır. Türk dillərinin əksəriyyətində çatal sözü ədəbi dil sözü hesab olunsada, Azərbaycan türkcəsində şivələrə aiddir. Belə ki, Dərələyəz şivəsində bu söz “bir neçə qola ayrılmış sahələrin birləşdiyi, qarışdığı yer” anlamını bildirir (3, s.96).

Çatallar oykonimində “-lar” şəkilçisi kəmiyyət anlayışlı topoforant kimi çıxış etmiş, coğrafi relyefin əlamətini işarələmişdir.

İndiki Ermənistanın türk – Azərbaycan mənşəli toponimik layında ədəbi dilə məxsus “-lıq” şəkilçisinin müəyyən sözlərə artırılaraq düzəlmiş coğrafi adlar şivə sözlərinə artırılaraq formalaşmış toponimlərdən olduqca çoxdur. Lüğətlərdən seçdiyimiz nümunələr əsasında “-lıq” topoforantı əsasında formalaşmış “Xartlıq” yaşayış məntəqəsi adına rast gəlirik.

Xartlıq kəndi 1918-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycanın Novobayazıt qəzasında mövcud olmuşdur və həmin ildə erməni daşnakları kəndi viran etmiş, əhalisini Azərbaycana qovmuşlar. Xartlıq toponiminin kök hissəsindəki xart sözü daş növünün adını bildirir. Əski dövrlərdən bıçaq, kələnti, qılınc və s. kəsici alətləri xart daşla itiləyirmişlər. Çağdaş Azərbaycan dilinin Borçalı, Şəki, Şərur dialekt və şivələrində “xart” sözü kəsici alətləri itiləmək üçün “daş” mənasında işlənir. Xart sözü əsasında Borçalı, Şəki şivəsində “xartdamaq” feili də işlənir və “xart daşı” ilə

itilmək mənasını bildirir (13, s.238). “-lıq” şəkilçisinin tarixən “variantlı” “-lı” şəkilçisinin törəməsi olması heç bir dilçi mütəxəssidə mübahisə yaratmır. “-lıq” şəkilçisi ədəbi dilə və şivələrə məxsus müəyyən sözlərə artırılaraq məkan məzmunlu xüsusi adlar yaratmağa xidmət edir. Xartlıq toponimində “-lıq” şəkilçisi ədəbi dilə və şivələrə məxsus müəyyən sözlərə artırılaraq məkan məzmunlu xüsusi adlar yaratmağa xidmət edir. Xartlıq toponimində “-lıq” şəkilçisi çoxluq anlayışı bildirmiş və həmin məkanda bu daş növünün çoxluğunu işarələmişdir.

Düzəltmə quruluşlu toponimlərin kök hissələrindəki şivə sözlərinin leksik, semantik və qrammatik istiqamətlərdə araşdırmaqla onların düzgün tarixi-etimoloji izahını vermək gərəkli elmi nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır. Toponimlərdə mühafizə olunmuş dialekt və şivə leksik vahidlərinin coğrafi ad yaratmadakı imkanlarının xarakterik cəhətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan toponimiyasının elmi baxımdan zənginləşməsinə köməklik göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva R. XVIII – XIX rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində qeyd alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi linqvistik təhlili. Bakı, “Qanun”, 2022, 135 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nafta press”, 1998, 452 s.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
4. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 210, 350 s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1982, 332 s.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 596 s.
7. Дневник Зикария Аккушского. Ереван, 1939.
8. Гапазон А.Д. Аграрные отношения Восточной Армении в XVI – XVII вв. Ереван, 1972.
9. Симеон Ереванский. Джамвр. Перевод С.С.Малхасянча. М. 1958.
10. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана. М., 1971.
11. Зелинский С.Т. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии. «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края». IV, 1986.
12. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.
13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, A-L, Ankara, 1999, 374 s.

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF WESTERN AZERBAIJANI TOPONYMS FORMED ON THE BASIS OF DIALECTIC WORDS

SUMMARY

In our onomology, we do not find special studies on the division of toponyms by the morphological method, that is, on the basis of roots and suffixes, as well as on the grammatical features of toponyms that are formed by adding suffixes to dialect words. In our opinion, a number of suffixes existing in the Azerbaijani language were added to syllabic words and historically took an active part in the creation of toponyms. Turning a certain dialect word into a toponym is a very old sign. It is absolutely impossible to deny that dialect words are formed with the help of word-correcting suffixes when creating toponyms.

Key words: toponym formation, toponymic base, meaning-changing functions of suffixes, word-correcting suffixes as indicators of topoformat.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТОПОНИМОВ, ОБРАЗОВАННЫХ НА ОСНОВЕ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ СЛОВ

РЕЗЮМЕ

В нашей ономологии мы не находим специальных исследований по образованию топонимов морфологическим методом, то есть на основе корней и суффиксов, а также по грамматическим особенностям топонимов, образующихся путем присоединения суффиксов к диалектным словам. По нашему мнению, ряд суффиксов, существующих в азербайджанском языке, были добавлены к слоговым словам и исторически принимали активное участие в создании топонимов. Превращение определенного диалектного слова в топоним – очень древний знак. Совершенно невозможно отрицать, что диалектные слова образуются с помощью словокорректирующих суффиксов при создании топонимов.

Ключевые слова: *топонимообразование, топонимическая база, смыслоизменяющие функции суффиксов, словокорректирующие суффиксы как индикаторы топоформата.*